

WELKOM

Van harte welkom bij de expositie “De vlucht naar Egypte”, een tijdloos verhaal voor iedereen.

Deze bijzondere tentoonstelling rond het Bijbelverhaal “De Vlucht naar Egypte” is geïnspireerd op de gewelfschildering van circa 1295 in dit kerkje, waarop Jozef, Maria en Jezus te zien zijn tijdens hun vlucht. Het is waarschijnlijk de oudste afbeelding van dit thema in Nederland. De expositie belicht niet alleen deze iconische scène, maar ook de terugkeer van de Heilige Familie naar Israël, een vaak vergeten episode vol hoop.

De tentoonstelling onderzoekt ook de beeldtaal van beide verhalen, met aandacht voor de wonderlijke elementen van de apocriefe bron van het evangelie van Pseudo-Matteüs.

U maakt bovendien kennis met de Egyptische flora, cultuur en keuken, en u kunt lokale gerechten proeven. Voor kinderen is er een educatief programma over o.a. de hiërogliefen. Zo komt het tijdloze verhaal tot leven via kunst, symboliek, natuur en smaak.

De expositie werd samengesteld door Guus Janssen, Paul Janssen en Jos Wolters.
Met medewerking van John Habraken en de Amici Salvii.

Productie:
Ontwerpbureau Branse

branse®

De expositie werd mede mogelijk gemaakt door:

gesubsidieerd door

provincie
Limburg

Stichting Oude Salviuskerk

De ambassade van Egypte in Den Haag

DE SYMBOLIEK IN DE 'VLUCHT NAAR EGYPTE'

WAT ZIEN WE?

In het gewelf ontvouwt zich een eenvoudig, tijdloos tafereel. Jozef, herkenbaar aan zijn ronde muts, stapt stevig vooruit. In zijn rechterhand houdt hij het leidsel van de ezel, in zijn linkerhand een gaffelstok met een bundel reiskleren. Zijn bezorgde blik zoekt Maria, die met het kind in haar armen op de ezel zit. Maria's lange mantel valt sierlijk over haar benen, haar hoofddoek omlijst haar gezicht, een nimbus omringt haar hoofd. Het kind rust tegen haar borst, een klein wonder in een grootse tocht. En dan het ezeltje, dat onmisbare reisgenootje, met zijn lange oren en spitse snuit. Het zet grote stappen, alsof het de urgentie van hun tocht begrijpt, alsof het voelt dat hier geen tijd te verliezen is.

TIJD EN DEVOTIE

In de gewelfschilderingen speelt de tijd een eigen spel. De chronologie van het kerstverhaal is er niet strikt gevolgd: de aanbidding van de wijzen en de herders met hun schaapjes staan in een ongewone volgorde, net zoals de kindermoord en de vlucht naar Egypte. Dit laatste is een merkwaardige omkering, maar zeker niet uniek. Rond 1300 schilderde men niet met een streven naar realisme, maar naar statigheid en symboliek. Figuren stonden in dienst van een groter verhaal, meer icoon dan individu. Tegelijkertijd voltrok zich een stille revolutie: de collectieve vroomheid verschoof naar een meer persoonlijke devotie. Niet langer slechts een verheven vertelling, maar iets om te voelen, te beleven, een brug tussen geloof en het hart van de gelovige.

DE SYMBOLIEK

De vlucht naar Egypte is meer dan een Bijbels verhaal—het is een symbool van hoop en bescherming. Jozefs gaffelstok, met de bundel reiskleren, belichaamt het bescheiden pelgrimsbestaan en de zorg voor zijn gezin. Het ezeltje, nederig en trouw, staat voor eenvoud en volharding, een stille getuige van een goddelijke missie. Maria's nimbus straalt heiligheid en moederlijke toewijding uit, terwijl de nimbus van het kind zijn goddelijke oorsprong benadrukt. Samen vormen ze een beeld van kwetsbaarheid en kracht, van menselijke nood en hemelse bescherming. De vlucht is niet enkel een ontsnapping, maar een reis vol symboliek en een pad van geloof, gedragen door eenvoud en vertrouwen in het onzichtbare.

TOT SLOT

Of de middeleeuwse kerkgangsters precies begrepen wat "de vlucht naar Egypte" inhield, blijft een mysterie. Maar misschien herkenden ze wel de beelden, de figuren die als stille vertellers het gewelf bevolkten. Voordat de witkalk het verhaal bedekte, moeten de schilderingen indruk hebben gemaakt. Beeld je de kleuren in, levendig en vol zeggingskracht, zoals in de middeleeuwen. En dat bladgoud! Hoe het de vlammen van de kaarsen ving en terugkaatste in een warme, heilige gloed. Het gewelf moet gefluisterd hebben van mysterie en devotie, een hemels lichtspel dat het aardse even deed vervagen. Daar, onder dat schitterende firmament, kwamen verhaal en verering samen, een ontmoeting tussen kunst en geloof.

De vlucht naar Egypte

Omkering volgorde

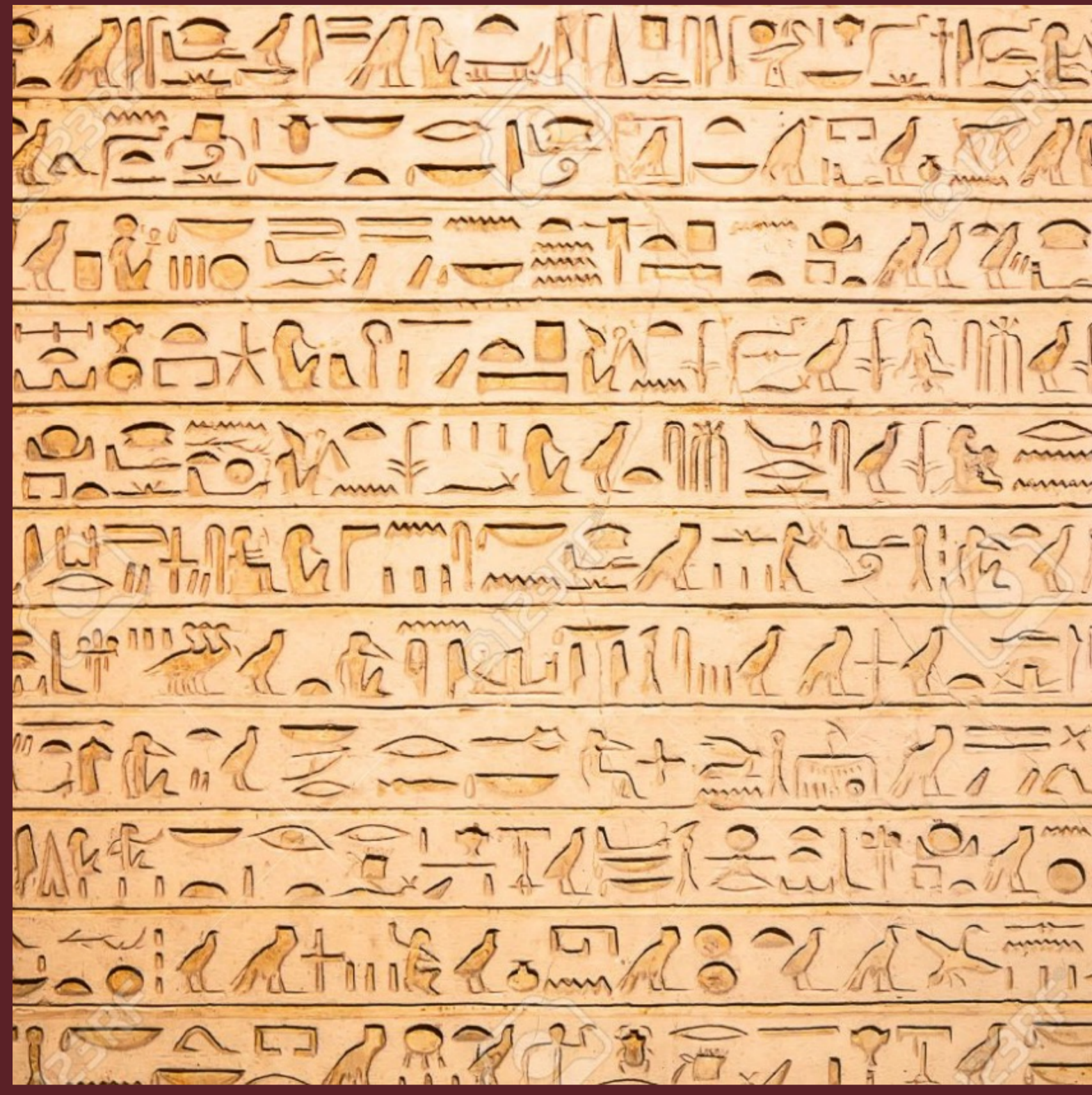
Detail Nimbus

Kleurrijke afbeelding

HIEROGLIEFEN

Hierogliefen

Papyrus

Schrijven van hierogliefen

Steen van Rosetta

LETTERS EN TEKENINGEN

Hiërogliefen zijn de tekens die de oude Egyptenaren gebruikten om te schrijven. Deze tekens lijken niet op onze letters, maar op tekeningen van mensen, dieren en voorwerpen. Met deze tekeningen schreven de Egyptenaren woorden. Soms stond een tekening voor het woord zelf, zoals een stier voor het woord 'stier'. Vaak stond een tekening voor een geluid, zoals een krukje voor de klank -p-. Het woord voor 'kruk' begon in het Egyptisch met de klank -p-, daarom gebruikten ze een krukje als teken. Ook gebruikten ze speciale tekens om aan te geven of het een man, vrouw of iets anders was, bijvoorbeeld bij namen.

PAPYRUS

In Egypte gebruikten ze papyrus, een soort papier gemaakt van de papyrusplant. Die stengels werden in de lengte in lange repen gesneden. Een aantal van die repen werd dan naast elkaar gelegd en daarop legde men haaks een tweede laag repen. Dit werd dan een beetje nat gemaakt en hard op elkaar gedrukt. De sappen in die stengels werden dan een soort lijm waardoor er een papyrusvel ontstond. Het hiërogliefenschrift had eerst ongeveer 700 tekens, maar later, toen buitenlandse heersers meer macht kregen, maakten de priesters het schrift ingewikkelder. Zo voegden ze meer tekens toe, tot wel 3000, zodat alleen zij het konden lezen en anderen niet.

LEREN SCHRIJVEN

In het oude Egypte konden maar weinig mensen lezen en schrijven, en nog minder mensen konden de ingewikkelde hiërogliefen schrijven. Als je zelf niet kon schrijven, maar bijvoorbeeld een huis wilde kopen, kon je naar een schrijver gaan die het contract voor je opmaakte. Om schrijver te worden, moest je naar school en teksten overschrijven om het te leren. Mensen die konden schrijven, kregen belangrijke banen aan het hof, in het bestuur, bij het leger of bij de tempels. De laatste keer dat hiërogliefen werden gebruikt, was in 394 na Christus. Daarna raakte het schrift in de vergetelheid en niemand wist nog wat de tekens betekenden.

DE STEEN VAN ROSETTA

Een Franse soldaat vond in 1798 in Rosetta, in het noorden van Egypte, een zwarte steen, de steen van Rosetta. Op deze steen stond dezelfde tekst op drie manieren geschreven. De onderste tekst was in Oudgrieks, wat makkelijk te vertalen was omdat we die taal nog kennen. De middelste tekst was in het demotisch, een afgeleide van het hiëratisch, en de bovenste in hiërogliefen. Het vertalen van de laatste twee teksten was moeilijk, maar door de naam van de farao in het Oudgrieks te vergelijken met die in de hiërogliefen konden de teksten uiteindelijk vertaald worden. In 1822 maakte de Fransman Champollion bekend dat hij het schrift had ontcijferd, zodat men na meer dan 1400 jaar weer hiërogliefen kon lezen!

DE RESTAURATIE VAN DE VLUCHT NAAR EGYPTE

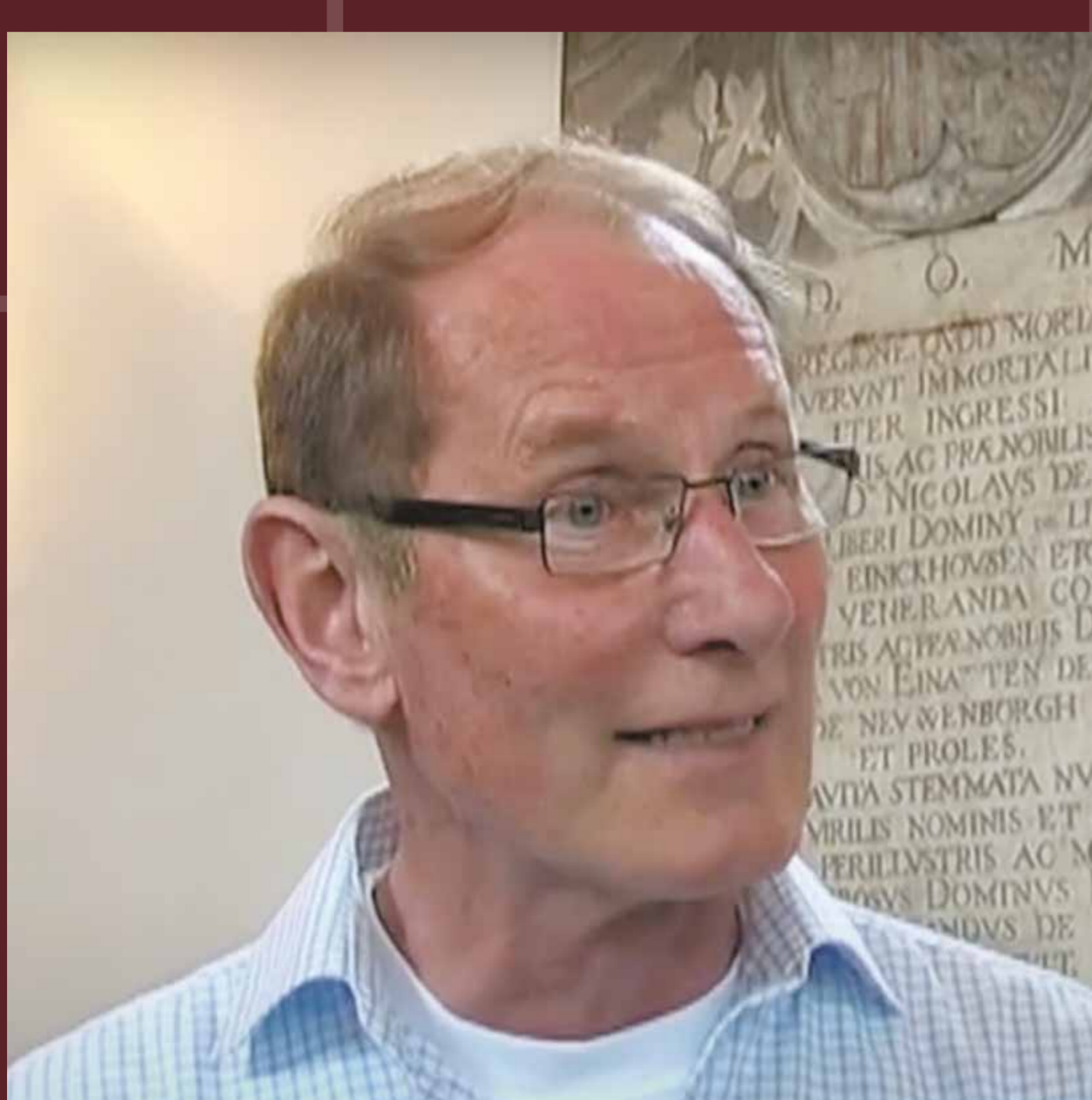
De schildering

Verwijderen dikke lagen kalk

Trattegiotecnica

Restaurateur Evert Schoonekamp

DE SCHILDERING

In het jaar 1977 stuitten restaurateurs in het eeuwenoude kerkje op een wonder. Achter dikke lagen kalk, verstopt als een schat in een vergeten kist, doemde een meesterwerk uit de 13e eeuw op. Een fragment uit de “Mariacyclus” is de De Vlucht naar Egypte. Maar de tijd had er geen genade voor gehad. Scheuren trokken door de gewelfschelp. De kleuren waren vervaagd, sommige delen amper nog te onderscheiden. De hand van de Rijnlandse meesters, die dit tafereel met vakmanschap hadden neergezet, was bijna uitgewist. Toch, ondanks de tand des tijds, straalde de schildering nog steeds een onmiskenbare grootsheid uit — een venster naar een verleden dat plotseling weer ademde.

DE OVERWEGINGEN

Toen de dikke lagen kalk eindelijk het veld hadden geruimd, lag de schildering daar, naakt en kwetsbaar, alsof ze na eeuwen van vergetelheid plotseling weer moest wennen aan het licht. Maar met die herontdekking diende zich een duivels dilemma aan: hoe ver ga je in restauratie? Aan de ene kant fluisterde de esthetiek: werk de oneffenheden weg, geef het geheel zijn harmonie terug, laat de schoonheid weer schitteren zoals ooit bedoeld. Maar de historie had een andere stem: toon de littekens, eer het verstrijken van de tijd, laat zien dat dit beeld een overlever is. Men koos uiteindelijk voor een gulden middenweg. De ergste beschadigingen werden hersteld, zonder de sporen van de geschiedenis uit te wissen, alsof men niet alleen een schildering, maar ook de tijd zelf even tot stilstand wist te brengen.

DE TECHNIEK

Hun techniek? Secco. Verf aangebracht op een droge ondergrond. Maar minder duurzaam dan de fresco-techniek, waar pigment en natte kalk samensmelten tot een tijdloos geheel. Secco is vergankelijk, een meesterwerk met een houdbaarheidsdatum. Eeuwen later stond restaurateur Evert Schoonekamp voor een uitdaging: hoe deze fragiele schat behoeden voor de vergetelheid? Hij begon met het dichten van scheuren. Vervolgens werden de loslatende verflagen met precisie teruggehecht. En waar de kleuren waren verdwenen, bracht hij ze terug — maar niet zomaar. Geen brutale reconstructie, maar subtiele dunne streepjes verf, volgens de trattegiotecnica. En de materialen? Schoonekamp keerde terug naar de bron, gebruikte ongeveer dezelfde pigmenten en bindmiddelen als de meesters uit de 13e eeuw.

HET RESULTAAT

Twintig maanden. Zoveel tijd had de restaurateur nodig om de schilderijen hun adem terug te geven. Twintig maanden van minutieuze penseelstreken, van geduldig afstoffen, van het ontrafelen van de verhalen die verborgen lagen onder de tand des tijds. Pas toen de steigers verdwenen, werd het resultaat onthuld. Wat nu boven ons troont, is een tafereel dat spreekt. De kleuren, zorgvuldig hersteld, dansen weer in harmonie. Kijk omhoog, laat uw blik dwalen over de scène die eeuwen geleden met meesterhand werd geschilderd. Daar, te midden van de andere voorstellingen, rust de Vlucht naar Egypte — ooit het meest kleurzwakke fragment, nu een integraal deel van het geheel. Maria, Jozef, het kind en de ezel, in alle eenvoud en toch vol zeggingskracht.

HET VERHAAL VAN DE VLUCHT NAAR EGYPTE: HET EVANGELIE VAN MATTEÛS 2, 13-15 (NBV21)

Nadat zij [de drie wijzen] op die manier de wijk genomen hadden, verscheen er aan Jozef in een droom een engel van de Heer, die zei: 'Maak je gereed en vlucht met het kind en zijn moeder naar Egypte. Blijf daar tot ik je weer roep, want Herodes is naar het kind op zoek en wil het ombrengen.' Jozef maakte zich gereed en week nog diezelfde nacht met het kind en zijn moeder uit naar Egypte, waar hij bleef tot de dood van Herodes. Zo moest in vervulling gaan wat bij monde van de profeet door de Heer is gezegd: 'Uit Egypte heb Ik mijn Zoon geroepen.'

AFBEELDING 1

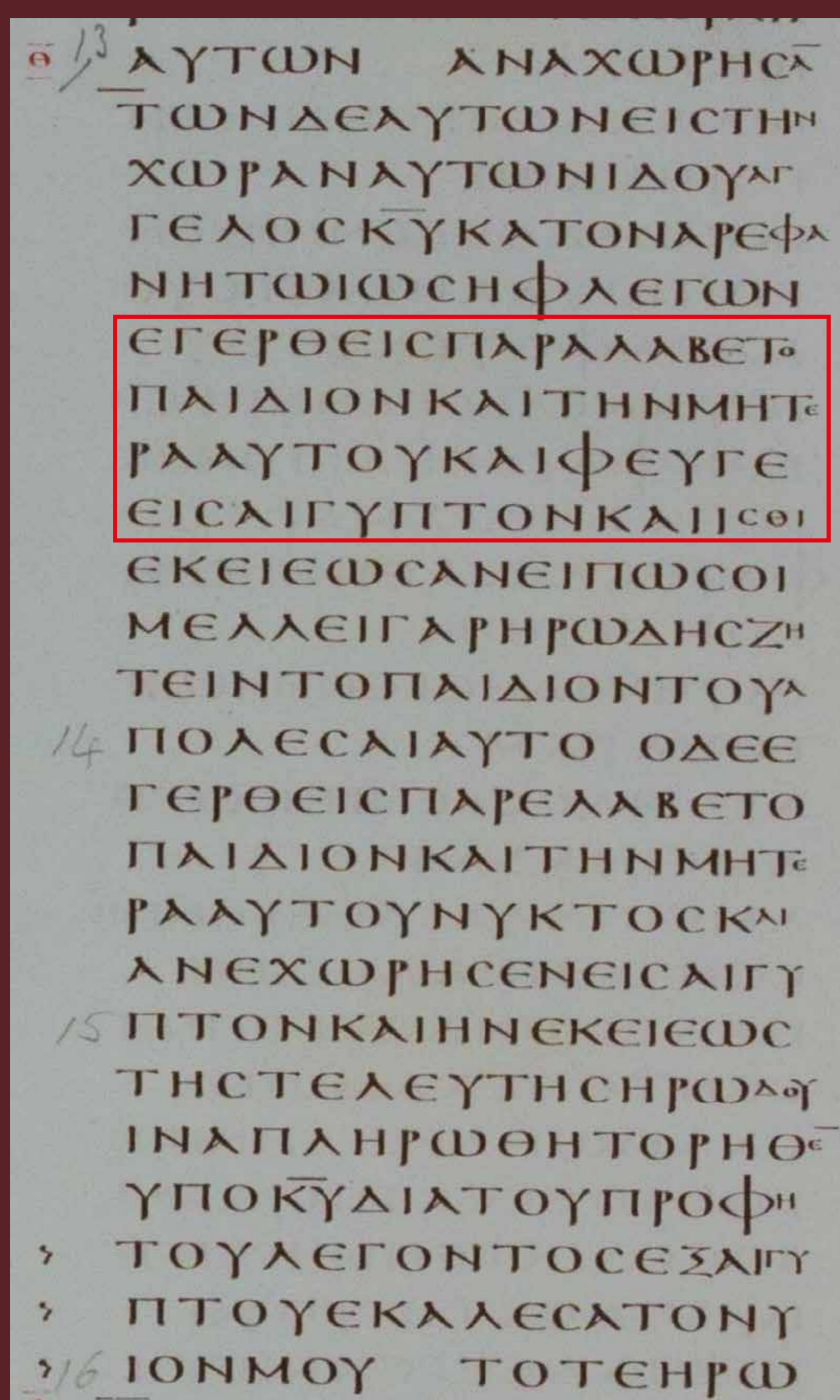
Bibliotheca Vaticana: Codex Vaticanus Graecus 1209, 4e eeuw.

Gemarkeerd: ΠΑΡΑΛΑΒΕ ΤΟ ΠΑΙΔΙΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΦΕΥΓΕ ΕΙΣ ΑΙΓΥΠΤΟΝ: Neem het kind en zijn moeder en vlucht naar Egypte.

AFBEELDING 2

Afbeelding uit het evangelie-manuscript van Klosterneuburg ca 1340.

[Stadtbibliothek Schaffhausen, Oostenrijk]

Afbeelding 1

Afbeelding 2

HET VERHAAL VAN DE VLUCHT NAAR EGYPTE: HET APOCRIEFE EVANGELIE VAN PSEUDO-MATTEÛS

De meeste details van het verhaal van de vlucht naar Egypte gaan terug op het Evangelie van Pseudo-Matteüs, waarvan de Griekse versie dateert van het begin van de derde eeuw. Spoedig moet ook al een Latijnse versie gemaakt zijn, waarnaar Hieronymus verwezen heeft. Dit verhaal is later overgenomen door Jacobus de Voragine (1228/9-1298) in zijn Legenda Aurea.

XVII. Eén dag voordat dit [kindermoord in Bethlehem] gebeurde is Jozef in een droom gewaarschuwd door een engel van de Heer, die tot hem zei: Neem Maria en het kind en ga door de woestijn naar Egypte. Jozef begaf zich nu op weg volgens het woord van de engel.

XVIII. Ze kwamen bij een grot en wilden daar uitrusten. Maria steeg af en ging met Jezus op haar schoot zitten. Er waren drie jongens bij Jozef en een meisje bij Maria. Plotseling kwam er een aantal draken uit de grot, en ze schreeuwden het allen uit van angst. Jezus klom van de schoot van zijn moeder en stond voor de draken, die Hem aanbaden. Zo werd het woord vervuld: 'Loof de Heer uit de aarde, gij draken en alle diepten'. Jezus liep voor hen uit en gebood hun niemand kwaad te doen. Maria was bezorgd om hem, maar hij zei: 'Wees niet bang en denk niet dat ik een kind ben, want ik was en ben altijd een volmaakt mens, en het is noodzakelijk dat alle dieren van het woud tam voor mij worden.'

XIX. Op dezelfde manier aanbaden leeuwen en luipaarden hem en vergezelden hen, wezen hun de weg en bogen hun hoofd voor Jezus. Maria was aanvankelijk bang, maar Jezus glimlachte naar haar en stelde haar gerust. De leeuwen verwondden hun ossen en ezels nooit, noch de schapen die ze uit Judea hadden meegebracht. Ook wolven kwamen en waren ongevaarlijk. Zo ging het woord in vervulling: 'De wolven zullen met de lammeren weiden, de leeuw en de os zullen samen stro eten.' Ze hadden twee ossen en een kar bij zich om hun benodigdheden te vervoeren.

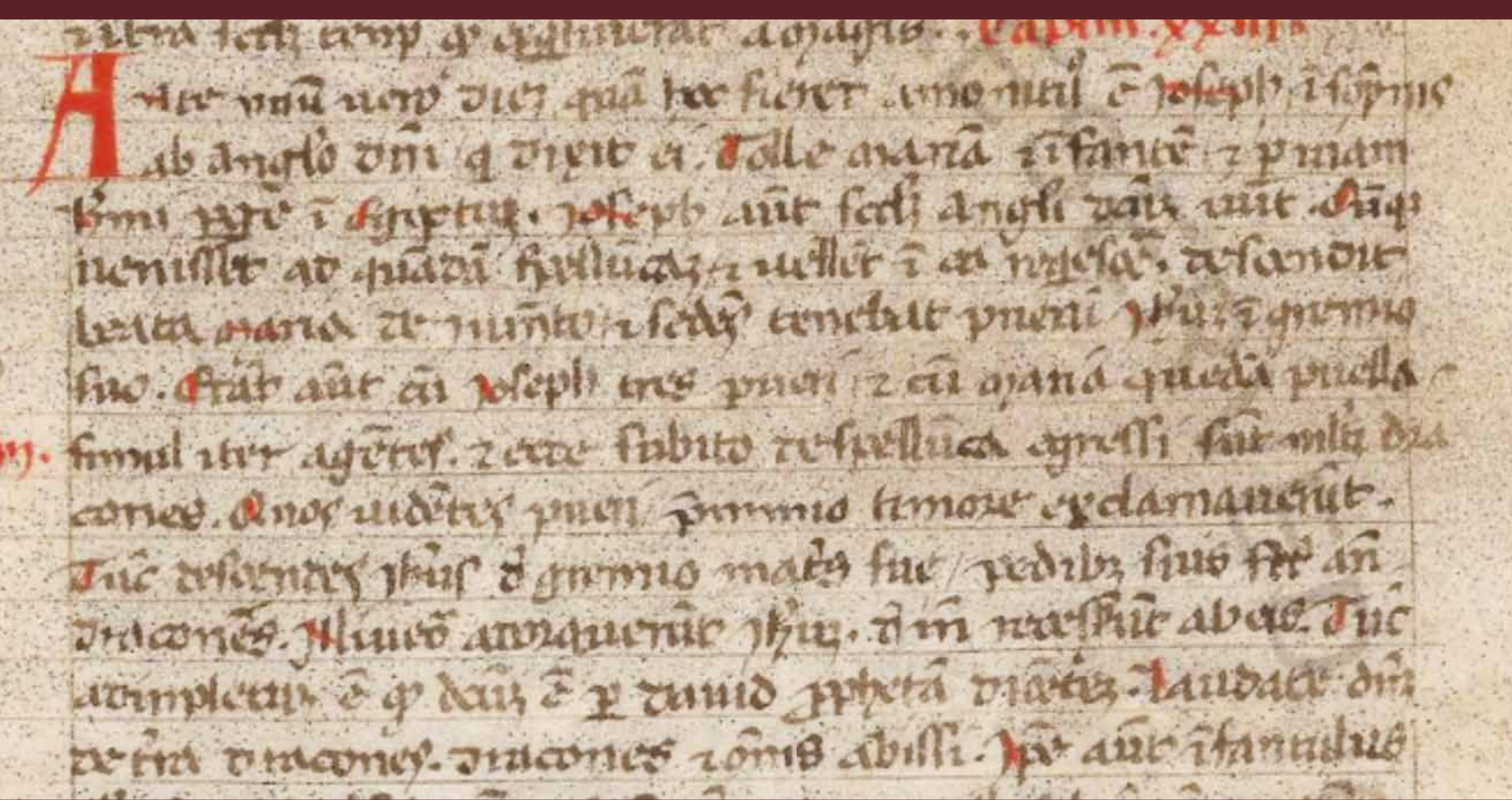
XX. Op de derde dag zag Maria een palmboom en wilde eronder rusten. Toen ze daar zat, zag ze er vruchten aan en zei tegen Jozef dat ze er graag wat van wilde hebben. Jozef zei dat hij verbaasd was dat ze dat zei, omdat de boom zo hoog was: hijzelf dacht meer aan water, waarvan ze nog maar heel weinig hadden. Jezus, zittend op Maria's schoot met een blij gezicht, beval de palmboom zijn moeder van zijn vruchten te geven. De boom boog zich zo diep als haar voeten en ze plukte wat ze wilde. Hij beval hem weer op te staan en hun van het water te geven dat onder zijn wortels verborgen was. Er ontsprong een bron en iedereen verheugde zich en dronk ervan.

XXI. De volgende dag, toen ze de plaats verlieten, zei Jezus tegen de palm: Ik geef je dit voorrecht, dat een van je takken door mijn engelen zal worden genomen en in de tuin van mijn Vader zal worden geplant. En voortaan zal aan allen die wedstrijden winnen, worden verteld dat ze de overwinningspalm hebben gewonnen. Een engel kwam, nam een tak en vloog ermee weg. Allen vielen van angst neer, maar Jezus stelde hen gerust.

XXII. Onderweg zei Jozef dat ze, omdat het warm was, langs de kust konden gaan. Maar Jezus zei dat hij de weg zou verkorten – en terwijl hij sprak, zagen ze de heuvels en steden van Egypte al. Ze kwamen aan in Hermopolis en kwamen in een stad genaamd Sotine aan, waar ze moesten overnachten in een tempel met 365 goden.

XXIII. Toen Maria en het Kind binnenkwamen, vielen alle afgodsbeelden omver en ging Jesaja's woord in vervulling: 'Zie, de Heer zal komen op een lichte wolk en Egypte binnentrekken, en alle goden die door de hand van de Egyptenaren zijn gemaakt, zullen voor zijn aangezicht worden weggenomen.'

XXIV. Aphrodisius, gouverneur van de stad, hoorde ervan en kwam met zijn hele leger. De priesters dachten dat hij degenen die de goden hadden vernietigd, zou straffen. Maar toen hij zag dat ze gevallen waren, aanbad hij het kind en zei tegen de aanwezigen: 'Als dit niet de God van onze goden was, zouden ze niet gevallen zijn. Als we hem niet aanbidden, zoals zij hebben gedaan, lopen we het risico op eenzelfde vernietiging als die welke Farao, die met zijn hele leger verdronk, overkwam.' Toen geloofden alle inwoners van de stad in de Heer door Jezus Christus.

De Latijnse versie van Pseudo-Matteüs is onder meer bewaard in de Bibliotheca Vaticana in het handschrift Vaticanum Latinum 4578

XVIII

XX

XXIII

Afbeeldingen uit het evangelie-manuscript van Klosterneuburg ca 1340. [Stadtbibliothek Schaffhausen, Oostenrijk]

DE VLUCHT NAAR EGYPTE IN DE KUNST (VOOR HET CONCILIE VAN TRENTE 1545-1563)

Vanaf de Oudheid zijn de afbeeldingen van de vlucht naar Egypte beïnvloed door zowel het evangelie van Matteüs als dat van Pseudo-Matteüs. Het meest voorkomend zijn de scène met de Heilige Familie op weg met de ezel en de scène van het rustmoment op de tocht naar Egypte.

Afbeelding 1

AFBEELDING 1

Aankomst van de Heilige Familie in Egypte; ontvangst door gouverneur Aphrodisius van Sotine; mozaïek op de triomfboog van de Santa Maria Maggiore in Rome, 4e eeuw.

Afbeelding 2

AFBEELDING 2

De Heilige Familie op weg met de ezel. Hoog kruisbeeld bij de voormalige abdij van Moone, Ierland, 10e eeuw.

AFBEELDING 3

Rust op de vlucht naar Egypte, Les Très Riches Heures du duc de Berry, fol. 57r, circa 1400 [Musée Condé Chantilly (Fr.)] Rust de op vlucht naar Egypte met het wonder van de buigende palmboom. Beneden: het wonder van de graanakker. Dit is niet vermeld in het evangelie van Pseudo-Matteüs. De soldaten van Herodes achtervolgen de Heilige Familie en komen bij een graanakker. Ze vragen de boer naar de vluchtelingen. Hij zegt ze gezien te hebben, toen het graan nog pas uit de aardbodem kwam. Toen gaven de soldaten de achtervolging op. Wat ze niet wisten, was dat Christus het graan supersnel had laten groeien...

Afbeelding 3

AFBEELDING 4

De Heilige Familie met de ezel op weg naar Egypte. Getijdenboek voor de Venetiaanse familie Zane; meesters van de gouden ranken (Brugge) circa 1430-1440 [in de handel].

Afbeelding 4

DE VLUCHT NAAR EGYPTE IN DE KUNST (NA HET CONCILIE VAN TRENTE 1545-1563)

Afbeelding 1

Op het concilie van Trente (1545-1563) werd vastgesteld, dat oude overleveringen op basis van goedgekeurde geschriften gezuiverd moesten worden van ongelofwaardige elementen, die dikwijls een voorwerp van spot vormden. Op de apocriefe geschriften kwam een taboe te rusten. Dit had uiteraard gevolgen voor de kunstuitingen in de katholieke wereld. Toch zijn sommige episodes van het evangelie van Pseudo-Matteüs of de Legenda Aurea ook na Trente nog terug te vinden, zoals de strijd tegen de draken (symbool voor de reformatie) of het omvallen van beelden van afgoden.

AFBEELDING 1

Vlucht naar Egypte, triomf over het heidendom (gevallen heidens godenbeeld).
Giovanni Battista Gaulli (il Baciccio), Rome circa 1695 [Galerie Terrades, Parijs]

Afbeelding 2

AFBEELDING 2

Rust op de vlucht naar Egypte. Maria en het kind slapen bij een Egyptische sfinx, terwijl Jozef een plekje bij de ezel heeft gezocht. Luc Olivier Merson (Fr. 1846-1920), 1879 [Museum of Fine Arts, Boston]

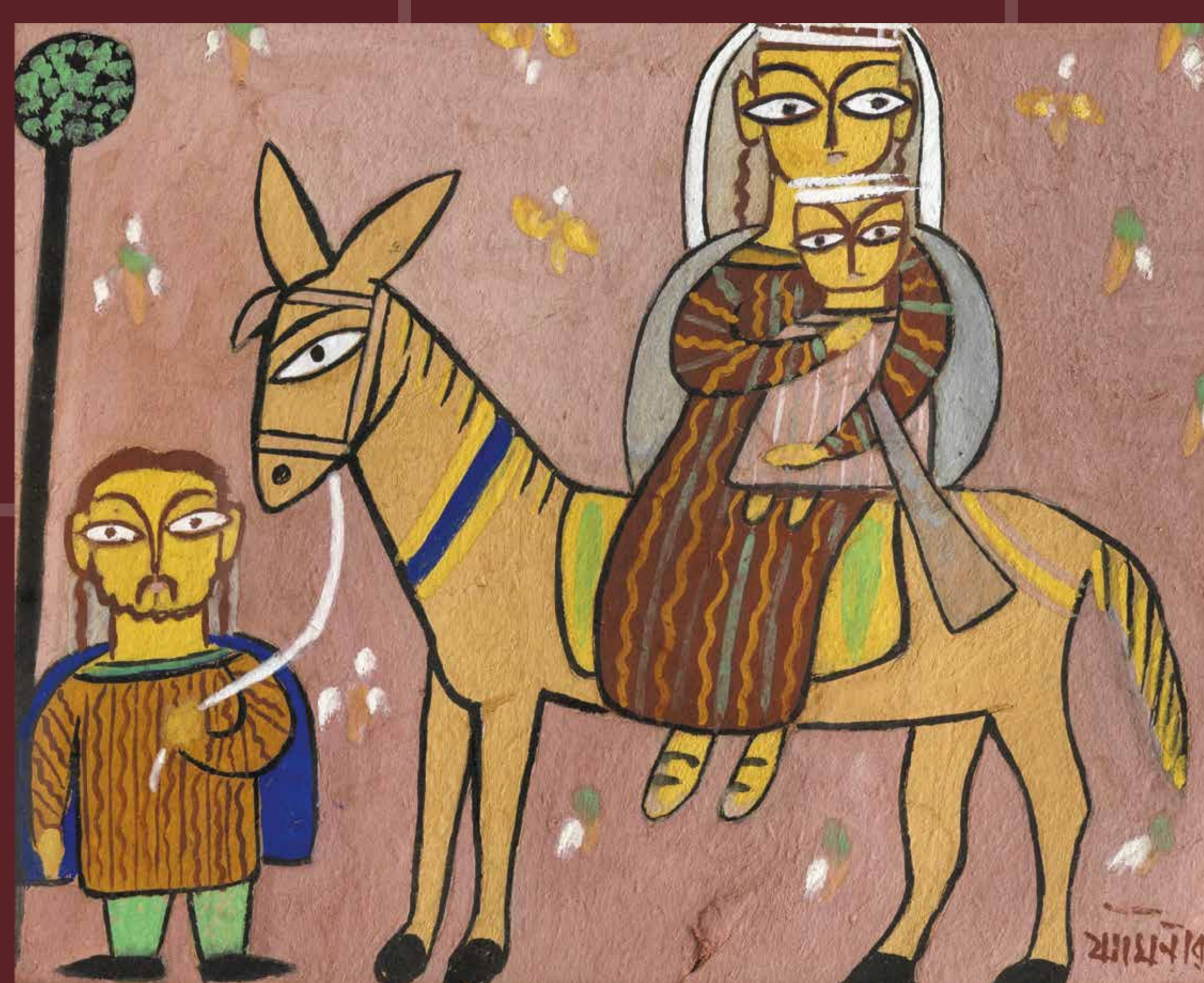
Afbeelding 3

AFBEELDING 3

Vlucht naar Egypte in impressionistische stijl (school van Egmond).
George Hitchcock (Providence USA 1850 - Marken NL 1913) 1892 [Smithsonian Washington].

AFBEELDING 4

Vlucht naar Egypte. Jamini Roy zocht na een kunstopleiding in academische westerse traditie zijn inspiratie vooral in de culturen van India en Bengalen. Dit werk met een bijbels thema is gemaakt in opdracht van J.S. Turner, hoogleraar Engels aan de universiteit van Dhaka. Jamini Roy (India 1887-1972), tempera op papier, tussen 1947-1958 [privé-collectie Norwich UK].

Afbeelding 4

AFBEELDING 5

In het Wereldvluchtelingenjaar 1959-1960 verscheen bij de Poste Vaticane een postzegel met een afbeelding van de Vlucht naar Egypte. Daarmee kreeg het oude thema een actuele inhoud.

Afbeelding 5

DE TERUGKEER UIT EGYPTE: EVANGELIE VAN MATTEÛS 2, 19-23 (NBV21)

Nadat Herodes gestorven was, verscheen er in een droom aan Jozef in Egypte een engel van de Heer, die zei: 'Maak je gereed en ga met het kind en zijn moeder naar het land Israël. Want zij die het kind om het leven wilden brengen, zijn gestorven.' Jozef maakte zich gereed en ging met het kind en zijn moeder naar Israël. Maar hij durfde niet naar Judea te gaan toen hij hoorde dat Archelaüs daar zijn vader Herodes als koning was opgevolgd. Nadat hij in een droom een aanwijzing had gekregen week hij uit naar Galilea, waar hij ging wonen in de stad Nazaret. Zo moest in vervulling gaan wat gezegd is door de profeten: 'Hij zal Nazoreeër genoemd worden.'

AFBEELDING 1

Afbeeldingen uit het evangelie-manuscript van Klosterneuburg ca 1340. [Stadtbibliothek Schaffhausen, Oostenrijk]

AFBEELDING 2

Een middeleeuwse afbeelding van de Terugkeer uit Egypte is bewaard op het Clara-altaar in de Dom van Keulen, circa 1350-1370. Jezus loopt aan de hand van zijn moeder.

Afbeelding 1

AFBEELDING 3

Na het concilie van Trente (1545-1563) werd het thema van de terugkeer veelvuldig afgebeeld. Een 18e-eeuws fresco in de parochiekerk van Brixlegg (Oostenrijk) toont links de vlucht naar Egypte en rechts de terugkeer uit Egypte.

Afbeelding 2

Afbeelding 3

DE TERUGKEER UIT EGYPTEN (OUDEN TESTAMENT)

De terugkeer uit Egypte van de Heilige Familie in het Nieuwe Testament had natuurlijk een indrukwekkende tegenhanger in het Oude Testament: de terugkeer (exodus) van het joodse volk uit Egypte naar het beloofde land, onder leiding van Mozes. Enkele van de vele voorbeelden in de kunst:

Afbeelding 1

AFBEELDING 1

Mozes wordt door de dochter van de farao gevonden in de Nijl.
Veronese (1528-1588) circa 1581 [Smithsonian, Washington]

AFBEELDING 2

De uittocht uit Egypte.
Hans Sadeler (1550-1600), circa 1580-1585 [Boymans van Beuningen, Rotterdam]

Afbeelding 2

AFBEELDING 3

Mozes slaat met zijn staf tegen de rots en laat een bron ontspringen.
Joachim Antonisz. Wtewael (1566-1638) [Smithsonian, Washington]

Afbeelding 3

